

टुँडिखेल वरपरका अश्वारोही सालिकहरू

— श्यामसुन्दर राजवंशी
जयन्ती श्रेष्ठ

एसियाकै सबैभन्दा ठूलो परेड ग्राउण्ड भनी नाम कहलिएको काठमाडौंको विशालमय चौर टुँडिखेलको नामले प्रसिद्ध छ । यस टुँडिखेलको चारैतिर नियाली हेर्दा उत्तरमा रानीपोखरी घण्टाघर, पूर्वमा भद्रकाली पीठ, पश्चिममा धरहरा, सुन्धारा, महाकाल भैरवको मन्दिर दृष्टिगोचर हुन आउँछ भने दक्षिणमा दशरथ रंगशाला नामक खेल मैदान रहेको छ । यसरी विभिन्न वास्तुकलाका धरोहरहरूबाट परिवेष्टित चौरको छुट्टै किसिमको वर्णनीय महत्त्व कायम रहेको छ । त्यसमाथि यस टुँडिखेल चौरको सुर-सुरहरूमा राखिएका अश्वारोही सालिकहरूले त थप आकर्षण प्रदान गरेको छ भन्नु कुनै अत्युक्ति नहोला ।

यी अश्वारोही सालिकहरूलाई टुँडिखेल चहार्न आउने सारा मानिसहरूले देखेकै हुनुपर्छ तर कुन-कुन सालिक क-कसको हो भनेर हरेकलाई थाहा नहुन सक्छ । ती सालिकहरूमध्ये प्रथम राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ जंगबहादुर राणा, राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ रणोद्विप सिंह, राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ वीर शमशेर, राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ चन्द्र शमशेर, राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ जुद्ध शमशेर तथा कमाण्डर इन चीफ धीर शमशेर र श्री ५ पृथ्वी वीर विक्रम शाह देव समेत गरी सात वटा अश्वारोही सालिकहरू रहेका छन् ।

यी सालिकहरू वि.सं. २०१७ साल अघिसम्म राजधानीका मुख्य-मुख्य चौवाटोहरूको चोक जस्तै शहीदगेटबाट, सुन्धारा जाने चोक, रत्नपार्कबाट बागवजार जाने चोक, टुँडिखेलबाट न्यूरोड जाने चोक, जमल रानीपोखरी चोक, विशाल बजार अगाडि तथा जावलाखेल चिडियाखाना अगाडि राखिएका थिए । सडक विस्तार गर्ने क्रममा यी सालिकहरूलाई हाल रहेको स्थानहरूमा स्थानान्तरण गरिएको र यसरी स्थानान्तरण गरिंदा श्री ३ जंगबहादुर राणाको सालिकको हातमा लिएको तरवार नै भाँचिएको थियो । यसरी स्थानान्तरण गरिएबाट सडकमा सवारी साधनको आवागमनमा सुविधा पुगेको महसूस हुन्छ भने सालिक जुन स्थानमा स्थापना भएको थियो त्यही स्थानमा रहेको भए त्यसको शोभा निश्चय नै बेग्लै हुने थियो होला भन्न सकिन्छ ।

यी अश्वारोही सालिकहरूको कलाकृति भावभङ्गिमा हेर्दा एकातर्फ वीरत्वको शान देखिन्छ भने अर्कोतर्फ पश्चिमी मुलुकबाट पाश्चात्य कला भित्रिन थालेको महसूस पनि प्रचूर मात्रामा पाइन्छ । खासगरी यस्तो सालिक युरोपको विभिन्न शहरको प्रमुख दोवाटो चौवाटोमा राखिने गरेको कुरा प्रथम राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले आफ्नो युरोप यात्राको बेला हेरेर आएका थिए । यिनको युरोप यात्राको क्रममा यिनका

पाँचौं भाइ रणोद्विप सिंह र कान्छो भाइ धीर शमशेर पनि सगै गएको हुनाले जंगबहादुरको इच्छालाई भाइहरूले साकार बनाए भन्न सकिन्छ ।

यी अश्वारोही सालिकहरू वारे छुट्टाछुट्टै अध्ययनले सर्वसाधारण पाठकहरू तथा अनुसन्धानकर्ताहरूको निमित्त केही ठोस स्रोतको रूपमा सहयोग हुने विश्वासका साथ यी सालिकहरूको स्थापना मितिको क्रमवद्धताको आधारमा निम्नानुसारको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ जंगबहादुरको अश्वारोही सालिक

काठमाडौंको सदर टुँडिखेलको पश्चिमपट्टि प्रसिद्ध भीमसेन स्तम्भ धरहरा देखिन्छ । धरहराको पूर्वपट्टिको चौबाटोभित्र दशरथ रंगशाला जाने बाटोको शुरूवातमा नागस्थान रहेको छ । यस नागस्थानभित्र घोडा माथि सवार भई पछिल्लि फर्कीरहेको एवं आकर्षक सालिक खडा गरिएको छ । जुन सालिक जहाँनिया राणा शासनको संस्थापक श्री ३ प्रधानमन्त्री जंगबहादुर कुँवरको हो । यो सालिक मुनि रहेको मार्बल अभिलेखमा जंगबहादुरको प्रशस्ती मात्र छ तर अनावरण मिति उल्लेख भएको छैन । श्री पुरुषोत्तम शमशेरको “श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त” भन्ने पुस्तकमा वि.सं. १९४२ आषाढमा तात्कालिक श्री ३ रणोद्विप सिंहबाट उक्त सालिकको उद्घाटन भएको भन्ने उल्लेख गरिएको छ । सो समारोहमा श्री ५ पृथ्वी वीर विक्रम शाह स्वयं उपस्थित होइवक्सैका थिए । यो सालिक युरोप भ्रमणका बेला वि.सं. १९०७ भाद्र १० गतेका दिन फ्रान्सको सर्टरी मैदानमा सैनिक परेड (मार्च पाष्ट) हेर्न घोडा चढी अगाडि बढ्दा घोडालाई नियन्त्रणमा ल्याई प्रोसेशन् कति पछि पत्थो भनी जंगबहादुरले प्रोसेशन्लाई फर्की हेरेको स्मरण गरी बनाउन लगाएको थियो भनी उल्लेख गरिएको छ ।

यो सालिक कहिले र कहाँ बन्यो भन्ने कुरामा लेखकहरूको धारणामा अलिकति फरक परेको पनि देखिन्छ किनकि जंगबहादुर र रणोद्विप सिंहको सालिक फ्रान्समा बनेको हो र अन्य सालिक बेलायतमा बनेको भन्ने चर्चा

पाइन्छ । तर जंगबहादुरको सालिकमुन्तिर एक ठाउँमा T. Brock S 1881 London भनी प्रष्टसंग अक्षर अंकित गरिएबाट जंगबहादुरको सालिक फ्रान्समा बनेको नभई बेलायतमा नै बनेर आएको प्रमाणित गर्दछ । उक्त सालिकको अनावरण इ.सं. १८८१ तदनुसार वि.सं. १९३८ मा भएको हो ।

श्री ३ जंगबहादुरलाई चिनाउनु पर्दा यिनलाई तीक्ष्ण बुद्धि र प्रभावशाली व्यक्तित्व भएका असल कूटनीतिज्ञ र अवसरवादी व्यक्तिको रूपमा लिइन्छ । यिनको जन्म इ.सं. १८१७ जुन १८ तदनुसार वि.सं. १८७४ आषाढ सुदि ४ रोज ४ का दिन काजी बालनरसिं कुँवरका कान्छी पत्नी गणेशकुमारी (काजी नयन सिं थापाकी छोरी) को कोखबाट जेष्ठ पुत्रको रूपमा जन्म भएको थियो ।

१२ सेप्टेम्बर १८४६ मा भएको भयानक कोत हत्याकाण्डको रातमा नै यिनले नेपालको महामात्यको पगरी पाएका थिए भने त्यसको केही दिनपछि घटेको भण्डारखाल हत्याकाण्डबाट स्वतः सम्पूर्ण अधिकार यिनलाई प्राप्त हुन आएको थियो । यसप्रकार मौकामा फाइदा उठाउन सफल भए पछि अगस्ट ६, १८५६ मा नेपालको शासनाधिकार आफ्नो शेषपछि आफ्ना भाइ छोराहरूमा सर्ने प्रथा पनि बसाए ।

जंगबहादुरको बेलायत यात्राबाट फर्कनासाथ नेपालको प्रधानमन्त्रीलाई "His Excellency" को सम्मान दिने परम्परा बसाले । यिनले आफ्नो कार्यकालमा अंग्रेजलाई आफ्नो मित्र बनाउने उद्देश्यले निकै उपकार गरेको र सन् १८५७ मा भारतमा घटेको सिपाही विद्रोह काण्डमा नेपालले अंग्रेजलाई नै सहयोग गरेको कारण सन् १८५९ अक्टोबरमा ब्रिटिस भारतबाट “नाइट ग्राण्ड क्रस अफ दि अर्डर अफ दि वाथ”को तक्मा पाए भने तिब्बतसंग युद्ध गरी नेपालको हित अनुकूल थापाथली सन्धि गरे वापत चीन सम्राटबाट १९ अप्रिल १८७२ मा “थोड लिङ पिम्माको काङ वाङ स्याङको उच्चतम चिनियाँ उपाधी पाए । यस उपाधीको शाब्दिक अर्थ- Leader of the army the most brave in every enterprise perfect in every thing master of the army. हो ।

२५ फरवरी १८७७ (वि.सं. १९३३ फागुन १६ गते) का दिन ६१ वर्षको उमेरमा पत्थरघट्टा घाटमा जंगबहादुरको मृत्यु भयो ।

२. राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ रणोद्विप सिंहको अश्वारोही सालिक

काठमाडौंको शहर टुंडिखेलको दक्षिण-पश्चिम कुना याने जंगबहादुरको सालिकको हाराहारीमा उत्तरपट्टि घोडाले आफ्नो अगाडिको दुवै खुट्टा उचालेको अत्यन्त आकर्षक सालिक खडा रहेको छ । यो सालिक वि.सं. २०१७ साल अधिसम्म रत्नपार्कबाट बागबजारतर्फ जाने चौबाटोको चोकमा रहेको थियो । यस चौबाटोलाई हालसम्म पनि रणोद्विप चोक भन्ने गरिन्छ । यस ठाउँबाट स्थानान्तरण गरी हाल रहेको स्थानमा सुशोभित गरिएको हो ।

राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ रणोद्विप सिंहको अश्वारोही सालिकको स्थापना कुन मितिमा भएको थियो भन्ने स्पष्ट उल्लेख सालिक मुनि मार्वल अभिलेखमा पनि छैन । तर अभिलेखमा राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ रणोद्विप सिंहले आफू जिवित छँदै ५९ वर्ष ६ महिना (साँढे उनसाठी) को उमेरमा राखेको भन्ने उल्लेख छ । यिनको जन्म मितिसंग तुलना गर्दा इ.सं. १८८५ अक्टोबर महिनामा यो सालिक अनावरण भएको थियो होला भन्न सकिन्छ ।

श्री ३ जंगबहादुरको अश्वारोही सालिक पनि रणोद्विप सिंहले नै बनाउन दिएको हुनाले रणोद्विप सिंहको आफ्नो अश्वारोही सालिक पनि बेलायतबाट नै बनाएर ल्याएको हुनु बढी सम्भावना छ । यस सालिकको मुनि भाँचिएको तोप तथा तोपका पाङ्ग्राहरू देखाइ राखेको हुँदा यसमा युद्धको मैदानको एक झलक पाइन्छ । “श्री ३ हरूको तथ्य वृत्तान्त” भन्ने पुस्तकमा सन् १८५७ का घटना घटेको गदरको युद्धमा रणोद्विप सिंहले जुन वीरता देखाए त्यसको संस्मरणमा यो सालिक बनाए भन्ने व्यहोरा उल्लेख पाइन्छ ।

सालिकको अभिलेखमा यिनको प्रशस्तिमा “श्रीमदति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि, के.सि.एस.आइ. थोड लिड पिम्मा को

काड वाड स्याड, प्राइमिनिस्टर याण्ड कमाण्डर इन चीफ” भनि लेखिएको छ ।

काजी वालनर सिंह कुँवर र उनका पत्नी गणेशकुमारीको कोखबाट पाँचौं पुत्रको रूपमा सन् ३ अप्रील १८२५ (वि.सं. १८८२) मा रणोद्विप सिंहको जन्म भएको थियो ।

राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ जंगबहादुरको मृत्युलाई गोप्य राखि धीर शमशेरले तत्कालीन युवराज त्रैलोक्य विक्रम शाहलाई प्रधानमन्त्री अस्वस्थ भएको हुँदा हेर्नलाई भनि पत्थर घट्टातर्फ पठाइ यता सन् १८५६ मा भएको लालमोहर बमोजिम रणोद्विप सिंहलाई नेपालको प्रधानमन्त्री एवं श्री ३ महाराज पदमा २५ फरवरी १८७७ का दिन आसिन गराए ।

यिनले आफ्नो दाजु जंगबहादुर राणाको कार्यकालमा घटेको तेस्रो नेपाल-तिब्बत युद्ध (१८५५-५६) मा नेपाली फौजको नेतृत्व गरेको र सन् १८५७ मा घटेको भारतको सिपाही विद्रोहमा पनि नेपाली फौजको नेतृत्व गरेका थिए ।

यिनले सन् १८६२ मा प्रधानसेनापति (कमाण्डर इन चीफ) को पदवी पाए भने बेलायतको प्रिन्स अफ वेल्सबाट सन् १८७६ मा KCSI (Knight Commander of the Star of India) को उपाधी पाए । सन् १८८३ मा चीन सम्राट Kwang Hsu बाट थोड लिड पिम्माको काड वाड स्याडको उपाधी र पोशाकबाट विभूषित भए ।

आफ्नो कान्छो भाइ धीर शमशेरको महत्वाकांक्षी छोराहरूको हातबाट २२ नोभेम्बर १८८५ (वि.सं १९४२) का दिन हत्या भई यिनको असामयिक मृत्यु भएको थियो ।

३. कमाण्डर इन चीफ जनरल धीर शमशेरको अश्वारोही सालिक

काठमाडौं सदर टुंडिखेलको पश्चिम-उत्तर कुनामा याने महाकाल भैरव मन्दिरको उत्तरपट्टि राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरको कान्छो भाइ धीर शमशेरको सालिक रहेको छ । यो सालिक २०१७ सालपछि अन्यत्रबाट स्थानान्तरण गरी ल्याई स्थापना गरिएको हो तर यसको मूलस्थान कुन ठाउँमा थियो यकीनसंग भन्न सकिएन ।

राणा प्रधानमन्त्री हुने क्रममा रणोद्विप सिंह पछि धीर शमशेरको पालो थियो । यिनको १७ भाइ छोरारह रूप थिए जसमध्ये वीर शमशेर सबभन्दा जेठो थियो । दुर्भाग्यवश धीर शमशेर प्रधानमन्त्री हुन नपाउँदै मृत्यु भएको हुँदा १७ भाइ छोरालाई अत्यन्तै छटपटी भएको थियो । परिणाममा ४२ साल पर्वको रूपमा भयानक हत्याकाण्डको घटना घटाई धीर शमशेरको जेठो छोरा वीर शमशेर नेपालको प्रधानमन्त्री एवं कमाण्डर इन चीफमा नियुक्त भएको थियो । श्री ३ वीर शमशेरले वि.सं. १९५० फागुन २८ गतेका दिन आफ्नो पिता धीर शमशेरको संस्मरणमा सालिक स्थापना गराए । सालिक स्थापना भएको मिति सालिक मुनि रहेको मार्बल अभिलेखमा पनि उत्कीर्ण गरिएको छ ।

सालिकको अभिलेख अनुसार यिनले श्री ३ को पदवी नपाएको हुँदा प्रशस्तिमा “श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री कम्याण्डर इन चीफ जनरल” मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

काजी बालनरसिंह कुँवर र गणेशकुमारीको कोखबाट कान्छो छोराको रूपमा वि.सं. १८८४ कार्तिक १४ गते आइतवारको दिन धीर शमशेरको जन्म भएको थियो । राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरको सात भाइहरूमा जंगबहादुर पछि दोस्रो चतुर राजनीतिज्ञमा धीर शमशेरको नाम आउँछ । आफ्नो दाजु जंगबहादुर एवं रणोद्विप सिंहको प्रधानमन्त्रीत्वकालमा घटेका अत्यन्त जोखिमपूर्ण घटनाहरूमा धीर शमशेरको बुद्धि चातुर्यको निकै प्रशंसा भएको थियो ।

कमाण्डर इन चीफभन्दा पश्चिम कमाण्डिङ जनरलमा सैनिक शक्ति बढि हुने भएकोले धीर शमशेरले आफु कमाण्डर इन चीफ बन्ने पालो आए पनि प.क.ज.नै बनी रहने प्रस्ताव राखेका थिए । त्यस प्रस्तावप्रति जंगबहादुरका छोरा जगतजंगलाई मान्य नभएको कारण कमाण्डर इन चीफमा पदासीन हुन बाध्य भए ।

जंगबहादुर राणा पछि रणोद्विप सिंहलाई नेपालको प्रधानमन्त्री बनाउने चालबाजीमा धीर शमशेर सफल भएका थिए । जंगबहादुरका भाइहरूमध्ये वमबहादुर राणा, कृष्णबहादुर राणा, वद्रीनरसिंह राणा, जगत शमशेरको मृत्यु भइसकेको हुँदा रणोद्विप सिंह पछि धीर शमशेर नै प्रधानमन्त्री हुने रोलमा थिए ।

जनरल धीर शमशेरको मृत्यु वि.सं. १९४१ आश्विन ३० गते मंगलवारका दिन भएको थियो ।

४. राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ वीर शमशेरको अश्वारोही सालिक

काठमाडौँ सदर टुँडिखेलको पूर्व उत्तर कुनामा याने नेपाल विद्युत प्राधिकरणको अगाडि रहेको अश्वारोही सालिक राणा प्रधानमन्त्री वीर शमशेरको हो । यो सालिक २०१७ साल अधिसम्म वीर अस्पताल अगाडिको दोबाटोको चोकमा थियो भन्ने देखने मानिसहरूको भनाइ छ । यसलाई स्थानान्तरण गर्दा हाल अवस्थित रहेको स्थान उपयुक्त ठहरियो भन्नु पर्दछ ।

नेपालको प्रधानमन्त्रीत्व जंगबहादुरले आफ्नो भाइहरूमा सँदै जाने प्रथा वसाले । यस प्रथा अनुसार वीर शमशेर लगायत १७ भाइहरूको पालो आउनु असम्भव नै थियो तापनि आफ्नो पिता धीर शमशेर प्रधानमन्त्री बन्न पाएको भए केही राहत हुने थियो तर समय परिस्थिति आफ्नो अनुकूल नभए पछि आफ्ना जेठा बाबु रणोद्विप सिंह लगायत जंगबहादुरका छोरा नाती सबैलाई पन्छाई वीर शमशेर प्रधानमन्त्री बन्न सफल भए ।

श्री ३ वीर शमशेरको सालिक मुनि रहेको मार्बल अभिलेखमा यो सालिक स्थापना भएको मिति वि.सं. १९६४ वैशाख १६ गते सोमवार उल्लेख गरिएको छ । अभिलेखमा यिनको प्रशस्तिमा “श्री मदति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि, जी.सी.यस.आइ, थोड लिङ पिम्मा कोकाड वाड स्याड, प्राइमिनिष्टर याण्ड कम्याण्डर इन चीफ” भनी उल्लेख गरिएको छ ।

श्री ३ जंगबहादुर एवं श्री रणोद्विप सिंहले “His Excellency” को सम्मान पाएका थिए भने श्री ३ वीर शमशेरले “His Highness Maharaja” को सम्मान पाएका थिए ।

वीर शमशेरको जन्म वि.सं. १९०९ मार्ग २१ गते शुक्रवारको दिन धीर शमशेर कुँवरको प्रथम पुत्रको रूपमा भएको थियो । यिनले आफ्ना भाइहरूको सहयोग लिएर ४२

साल पर्वको हत्याकाण्ड गराई नेपालको प्रधानमन्त्रीमा आसीन भएको हो ।

नेपालको इतिहासमा यिनको प्रधानमन्त्रीत्वकाललाई राष्ट्रिय शोषणको नयाँ परम्परा थालनी भएको कालमा गनिने हुँदा त्यति राम्रो मानिदैन । तापनि इ.सं. १८९२ मा भारत सरकारबाट KCSI एवं GCSI जस्तो गरिमामय उपाधीद्वारा विभूषित भए भने इ.सं. १८९८ मा चीन सम्राटबाट थोङ लिङ पिम्माको काङ्वाङ स्याङको उपाधी समेत पाए ।

नेपालको इतिहास तर्फ फर्केर हेर्ने हो भने स्वभाविक तवरले कालगतिले मृत्यु हुने प्रधानमन्त्रीमा वीर शमशेर पनि थिए । यिनको मृत्यु वि.सं १९५७ फागुन २३ गते मंगलवारको दिन भएको थियो ।

५. राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ चन्द्र शमशेरको अश्वारोही सालिक

काठमाडौँ सदर टुँडिखेलको दक्षिण पूर्व कुना याने भद्रकाली देवी पीठको दाय्याँपट्टि राणा प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरको अश्वारोही सालिक रहेको छ । यो सालिक २०१७ साल अधिसम्म चन्द्र शमशेरले इ.सं. १९२५ मा बनाएको सैनिक अस्पताल अगाडि टुँडिखेलबाट न्यूरोड जाने बाटोको चोकमा राखिएको थियो । उक्त सालिकले आफूले बनाएको अस्पताल हातले देखाइ आफ्नो कीर्ति सबैले देखोस् भनेर विशेष महत्त्वका साथ औल्याएको छ ।

हुनत श्री ३ चन्द्र शमशेरले यो सालिक आफ्नो जीवनकालमा नै स्थापना गर्ने उद्देश्यले सालिक राख्ने आसन बनाए र त्यस आसन मुनि आफूले गरेका सम्पूर्ण कार्यहरू समेत चित्रण गरी चित्र बनाइ राखेका थिए । चन्द्र शमशेरको अश्वारोही सालिक बेलायतबाट बनेर पानी जहाजबाट ल्याउँदा जहाज पल्टेर समुद्रमा खस्न पुग्यो । तब आफ्नो जीवित समयभित्र आफ्नो सालिक स्थापना गर्न सकेन । तर त्यसबेला सालिकको बीमा गरिएको हुँदा बीमा कम्पनीले क्षतिपूर्ति दिएपछि पुनः सालिक बनाएर ल्याउँदासम्ममा चन्द्र शमशेरको मृत्यु भइसकेको थियो । त्यसकारण चन्द्र

शमशेरको सालिकको अनावरण भीम शमशेरले गरेका थिए तर कुन सालमा बनेको र कुन सालमा अनावरण भएको थियो भन्ने कुरा कुनै स्रोतबाट भेट्टाउन सकिएन ।

जनरल धीर शमशेरका १७ भाइ छोराहरूमध्ये चन्द्र शमशेर छैटौँ छोरा थिए त्यस्तै प्रधानमन्त्रीत्वको सौभाग्य हासिल गर्ने राणामा पनि छैटौँ नै थिए । यिनको जन्म इ.सं. १८६३ जुलाई ८ मा भएको थियो भने यिनको मृत्यु इ.सं. १९२९ नोभेम्बर २५ मा भएको थियो । यिनको जन्म र मृत्यु भएको मिति पुस्तकीय श्रोतहरूबाट लिइएको हो ।

६. राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ जुद्ध शमशेरको अश्वारोही सालिक

काठमाडौँ सदर टुँडिखेलभन्दा दक्षिणपट्टि याने भद्रकाली देवी पीठको दाय्याँपट्टि रहेको अश्वारोही सालिक राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरको हो । यो सालिकको बनावट अन्य सालिकभन्दा केही भिन्न शैलीको देखिन्छ । अन्य सबै सालिकहरू श्रीपेच पहिरेको अवस्थाको छ भने यो सालिकमा हेलमेट स्वरूपको टोपी लगाइएको छ ।

राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरको सालिक चन्द्र शमशेरको सालिकको हाराहारीमा राखिएको छ तर यो सालिकलाई यस स्थानमा कहाँबाट स्थानान्तरण गरी ल्याइएको हो यकीनसाथ भन्न सकिएन । तर अहिलेसम्मको अध्ययन र खोजबाट यही सुनिन्छ कि जावलाखेलको चिडियाखानाभन्दा बाहिर जुद्ध शमशेरको यो सालिक राखिएको थियो । यसलाई पछि २०१७ सालमा अन्य सालिक स्थानान्तरण गर्दा यसलाई पनि जावलाखेलबाट ल्याई सैनिक मुख्यालय भद्रकालीको उत्तरपट्टि राखिएको हो ।

यस सालिकको मुनि चारै पाटोमा जुद्ध शमशेरको प्रधानमन्त्रीत्वकालमा भए गरेका कार्यहरूको वर्णन शिलालेखमा उत्कीर्ण गरिएको छ । उक्त अभिलेख अनुसार वि.सं. २००५ साल जेष्ठ ३१ गते रोज १ का दिन श्री ३ मोहन शमशेरबाट उद्घाटन गराई निजका पुत्र ले.ज. नारायण शमशेर ज.व.रा.ले राखेका थिए ।

अभिलेखमा यिनको प्रशस्ति “श्री मदति प्रचण्ड भुजदण्डे त्यादि ओजस्वी राज राजन्य प्रौज्वल नेपाल तारा अतुल ज्योतिर्मय त्रिशक्ति पट्ट अति प्रबल गोरखा दक्षिण वाहु पृथुलाधीश” भनी दिइएको छ । यिनले ब्रिटिश भारतको तर्फबाट GCB - GCLH - GCSI लगायत थुप्रै मान पदवी पाए भने चीन सरकारको तर्फबाट “यितेड पावतिड शुन चि यान लुचुया श्याड” पदवी पाए ।

जनरल धीर शमशेरका १७ भाइ छोरामध्ये जुद्ध शमशेर १० औं छोरा हुन् । यिनको जन्म वि.सं. १९३२ वैशाख कृष्ण ४ का दिन भएको थियो । यिनी १७ भाइ खलकमध्येको अन्तिम प्रधानमन्त्री थिए । श्री ३ भीम शमशेरको मृत्यु वि.सं. १९८९ सालमा भए पछि जुद्ध शमशेर प्रधानमन्त्रीको रूपमा आसीन भए । नेपालको इतिहासमा यिनी एक सुधारवादी प्रधानमन्त्रीको नाममा गनिन्छ । यिनले वि.सं. २००२ सालमा आफ्नो जीवित अवस्थामा नै शासन सत्ता त्याग गरी भीम शमशेरका छोरा पद्म शमशेरलाई प्रधानमन्त्रीत्व सुम्पेर आफू “राजर्षि” बनी देश त्यागेका थिए ।

७. श्री ५ पृथ्वी वीर विक्रम शाहको अश्वारोही सालिक

काठमाडौंको सदर टुँडिखेलसंगै पूर्वपट्टि भद्रकाली पीठ देवीस्थान रहेको छ । यस पीठ स्थानको पूर्वपट्टि स्वर्गीय श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वी वीर विक्रम शाहदेवको अश्वारोही सालिक उभ्याइएको छ । यस सालिकको अनावरण तत्कालीन श्री ५ महाराजाधिराज त्रिभुवन वीर विक्रम शाहदेवबाट मिति वि.सं. १९८६ फागुन २ गते सोमवार तदनुसार इ.सं. १९२९ मार्च ३ तारिखका दिन भएको थियो । यो कुरा यसै सालिकमुनि रहेको मार्बलमा अंकित अभिलेखमा उत्कीर्ण गरिएको छ । अभिलेखमा नेपाली भाषा र अंग्रेजी भाषा दुवै प्रयोग गरिएका छन् ।

अभिलेखमा उल्लेख भए अनुसार यिनको प्रशस्तिमा “स्वस्ति श्री गिरिराज चक्र चुडामणि नरनारायणेत्यादि विविध

विरुदाबलि विराज मान मानोन्नत श्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराज पृथ्वी वीर विक्रम जङ्गबहादुर शाह बहादुर शमशेर जंग देवाना सदा समर विजयी नाम्” भनी लेखिएको छ ।

अंग्रेजी भाषामा लेखिएको अभिलेख पाठमा “His Majesty” भनी सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । वि.सं. १९७७ (इ.सं. १९२०) भन्दा अघि नेपाल दरबार भनी सम्बोधन गरिन्थ्यो भने श्री ५ लाई His Highness भनी सम्बोधन गरिन्थ्यो । प्रथम विश्व युद्धमा नेपाली वीरहरूले विभिन्न स्थानमा जुन अतुलनीय वीरता प्रदर्शन गरेको हुँदा सो युद्धमा ब्रिटेन पक्षधर राष्ट्रहरूको नै विजय भएकोले अंग्रेज सरकार प्रसन्न भई त्यहाँ उपरान्त श्री ५ लाई His Majesty सम्बोधन गर्ने गरेको थियो ।

यिनको राज्यारोहण कहिले भएको थियो यो कुरा भने त्यसै अभिलेखमा उल्लेख भएको पाइन्न । इतिहासलाई सरसर्ती पल्टाउने हो भने श्री सुरेन्द्रको मृत्यु वि.सं. १९३८ मा हुँदा खाली हुन आएको राजसिंहासनमा नाबालक नाति युवराज पृथ्वी वीर विक्रम शाहलाई राज्यारोहण गरिएको कुरा उल्लेख छ । राणा शासकहरूको पडयन्त्रमा परी यिनको पिता त्रैलोक्य विक्रम शाहको युवराज मै मृत्यु भइसकेको थियो । यिनको बाल्यावस्था त्यसै वित्तो जव युवा अवस्थामा टेकन थालियो तब यिनले चाल पाए कि नेपालको महाराजाधिराज नाम मात्रको मूर्ति सरह रहेछ । राणा विरोधी गुटमा सामेल भएको कुरा तत्कालीक राणा प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरलाई मनपरेको थिएन । पछि यिनलाई पनि विस्तारै लाग्ने खालको विष प्रयोग गरी राणाहरूद्वारा मारियो भन्ने चर्चा इतिहासमा पाइन्छ । समग्रमा भन्नु पर्दा राणा शासकहरूले जुन प्रकारले जहाँनिया प्रथा चलाई आएको हो सो प्रति सख्त असन्तोष आफ्नो पिताले जुन देखाएथे सोही अनुरूपको भूमिका निर्वाह यिनले पनि गरेका थिए । परन्तु परिणाममा आफ्नो पिताको विष प्रयोग भइ जसरी असामयिक मृत्यु भएथ्यो त्यस्तै प्रकारले यिनले पनि असामयिक मृत्युवरण गर्नुपर्थ्यो ।

यिनको जन्म वि.सं. १९३२ श्रावण २५ गते भएको र स्वर्गारोहण वि.सं. १९६८ मंसिर २५ गतेका दिन भएको थियो ।

अन्तमा यसरी विभिन्न दोवाटो चौवाटोहरूमा सजिएर रहेका यी अश्वारोही सालिकहरू टुंडिखेलको सुर-सुरमा ल्याइ सजाइए पनि यी सालिकहरूको महत्त्व घटेको नभइ टुंडिखेलकै सुन्दरता बढ्न गएको भनी चित्त बुझाउन सकिन्छ । खास भन्ने हो भने यी सालिकहरूले तत्कालीन राणा शासकहरू कलाकृति प्रति कति शौखिन थिए भन्ने कुरा हर हमेशा दर्शाइ रहेको हुन्छ । वरू यी स्मारकहरूलाई सर्वसाधारण व्यक्तिले पनि नजिक गर्दै हेर्न सकिने एवं त्यसको परिसर स्वच्छ सफा कायम राख्न सके र पर्याप्त स्याहार संभार भएमा त्यसप्रति साँचो मानेमा न्याय भएको मान्न सकिन्छ । अन्यथा यी राणा प्रधानमन्त्रीको सालिकहरू प्रति उपेक्षित भएकै हो भन्ने भान पर्नु अस्वाभाविक हुने छैन । यी सालिकहरू पनि हाम्रो सम्पदा हो र १०४ वर्षको राणाकालीन इतिहासको प्रतिबिम्बको रूपमा रहेकोले यसलाई संरक्षण गरी राख्नु हाम्रो दायित्व हुन आउँछ ।

सालिकहरूको अभिलेख विवरण

श्री ३ जङ्गबहादुर राणाको सालिकको अभिलेख

स्वस्ति श्री मदति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री
महाराज सर जङ्ग बहादुर राणा जी.सी.वी
ऍण्ड जी सी एस आई थोड लिन् पिम्मा कोकाड वाड
स्यान प्राइमिनिष्टर याण्ड कम्प्याण्डर इन
चिफ नेपाल १८७४ साल आषाढ सुदि ४ रोज ४ को
जन्म १९३३ साल फागुन सुदि १२ रोज १ मा मुक्त
HIS EXCELLENCY MAHARAJA SUR JUNG
BAHADOOR
RANA G.C.B. & G.C.S.I. THONGLINGPIMMA
MA
KO KANG WANG SIAN PRIME MINISTER
COMMANDER IN CHIEF NEPAL

(सबभन्दा तल उर्दु अक्षरमा लेखिएको)

घोडाको पाठपिठमा

T. BROCKS

LONDON 1881

श्री ३ रणोद्विप सिंह राणाको सालिकको अभिलेख

स्वस्ति श्री मदति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री

महाराज रणोद्विप सिंह राणा बहादुर के.सी.यस.आई.
थोड लिम् पिम्मा कोकाड वाड स्यान प्राइम मिनिष्टर
याण्ड कम्प्याण्डर इन चिफ

नेपाल वर्ष ५९ मैन्हा ६ को उमेरमा स्थापना भयाको
तसवीर शुभम्

HIS EXCELLENCY MAHARAJA SIR
RUNWOODEEP SINGH RANA
BAHADOOR KCSI THONG LING PIMMA
KOKANG WANG SIAN PRIME MINISTER & COMMANDER IN CHIEF OF
NEPAL

THIS STATUE IS ERECTED AT HIS 59¹/₂
YEARS OF AGE.

जनरल धीर शमशेरको सालिकको अभिलेख

स्वस्ति श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री कम्प्याण्डर
इन चीफ जनरल धीर शमशेर जङ्ग बहादुर राणा
संवत् १८८४ शाके १७४९ कार्तिक १४ गते कार्तिक
शुक्ल ९ आदित्यवारको जन्म

संवत् १९४१ शाके १८०६ आश्विन ३० गते कार्तिक
कृष्ण ११ मंगलवारमा मुक्त

संवत् १९५० शाके १८१५ फाल्गुन शुदि ३ फाल्गुन
२८ गते शनिवारका दिन सालिक स्थापना भएको

HIS EXCELLENCY THE COMMANDER IN
CHIEF GENERAL DHIR SHUMSHERE JUNG
BAHADHOOR RANA

BORN 28th OCTOBER 1827 A.D.

DIED 14th OCTOBER 1884 A.D.

THE STATUE WAS UNVEILED ON 10TH
MARCH 1894 A.D.

श्री ३ वीर शमशेरको सालिकको अभिलेख

स्वस्ति श्री मदति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री
महाराज वीर शमशेर जङ्ग बहादुर राणा जी.सी.

एस. आई. थोड लिड पिम्मा कोकाड वाड स्यान
प्राइमिनिष्टर आण्ड कम्प्याण्डर इन चीफ नेपाल

संवत् १९०९ शाके १७७४ मार्ग २१ गते मार्ग कृष्ण
३० शुक्रवारको जन्म संवत् १९५७ शाके १८२२
फागुन २३ गते फागुन शुक्ल १५ मंगलवार मुक्त संवत्
१९६४ शाके १८२९ चैत्र शुक्ल १५ वैशाख १६
गते आदित्यवारका दिन सालिक स्थापना भएको
HIS HIGHNESS MAHARAJ BIR SHUMSHERE
JUNG
BAHADUR RANA G C S I, THONG LIN PIM
MA KO KANG
WANG SIAN PRIME MINISTER AND COM-
MANDER-IN-CHIEF NEPAL
BORN 10th DECEMBER 1852 A.D.
DIED 5th MARCH 1901 A.D.
THE STATUE WAS UNVEILED ON 23rd APRIL
1907 A.D.

सं. १९८९ मा यस राज्यको प्राइमिनिष्टरी ओहदा
उठाई बक्सियो ।

मुलकलाई उन्नति मार्गमा ल्याउने तजवीज भैरहेको
समयमा ९० सालको भयङ्कर भूकम्प आइलाग्यो
फेरी द्वितीय महासमर रुपि अर्को महान् संकष्ट
आइलागी बाधा पायो । त्यस्तो बाधा परी आए तापनि
हिम्मत नहारी मुलुकको गौरव बढाउने र दुनियाँको
उन्नति हुँदै जाओस् भन्ने तर्फ सदा दत्तचित्त होइ
बक्सिन्थ्यो । भूकम्पको मारबाट दुनियाँलाई उद्धार
गर्न उहाँबाट गरी बक्सेको कामको स्मारक आजको
काठमाडौँमा खडा नै छ र मुलुकको आर्थिक अवस्था
सुधार्ने उद्देश्यले उद्योग धन्दा व्यवसाय बढाउनाका
लागि श्री ३ महाराजबाट भरमगदुर गरि बक्सियो ।
त्यसको फलस्वरुप उद्योग परिषद, कृषि परिषद, घरेलु
इलम प्रचारक अदा मधेशमा ठाउँठाउँमा सरकल
अफिस इत्यादि खडा गरी बक्सियो वहाँकै उत्तेजनाले
नेपालमा सर्वप्रथम नेपाली नोटको चलन नेपाल
व्याङ्क, विराटनगर जुट मिल्स, मोरङ कटनी मिल्स
इत्यादि ज्वाइनष्टाक कम्पनीहरू खडा गरी बक्सेको
र कलकारखाना चलाउनका निमित्त सरल हिसाविसित
विद्युत शक्ती मिल्ने गराई बक्सने उद्देश्यले मोरङ
हाइड्रो इलेक्टिक कम्पनी खडा गराई बक्सियो नेपाल
राजधानीमा बत्ती तथा पावरको अभाव पूर्ति गर्नाका
खातिर सुन्दरी जलमा दोश्रो विजुलीका उत्पादन केन्द्र
खोली बक्सियो ।

श्री ३ जुद्ध शमशेरको सालिकको अभिलेख

१. स्वस्ति श्रीमदति प्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि ओजस्वी राज
राजन्य प्रोज्वल नेपाल तारा अतुल ज्योतिर्मय त्रिशक्ति
पट्ट अति प्रवल गोरखा दक्षिण बाहु पृथुलाधीश श्री श्री
श्री महाराज जुद्ध शमशेर जङ्ग बहादुर राणा
जी.सी.बी.जी.सी.एल.एच.जी.सी.यस.आई.जी.सी.यन.एल.
जी.सी.यम.यस.यम.यल.जी.सी.आई.ई.जी.के.आर.के.
यितेड पावतिड शुन चि यान लुचुया श्याड आनरेरी
जनरल ब्रिटिश आर्मी आनरेरी कर्णेल अफ अल दि
गोरखा राइफल रेजिमेण्टस् इण्डियन आर्मी प्राइम
मिनिष्टर याण्ड सुप्रिम कम्प्याण्डर इन चीफ श्री
स्वर्गवासी कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल धीर शमशेर
जङ्ग बहादुर राणाका दशौँ पुत्र श्री ३ महाराज जुद्ध
शमशेर जङ्ग बहादुर राणाको सम्बत् १९३२ साल
वैशाख कृष्ण ४ मा जन्म भएको हो सं. १९४७
सालमा पाटनको ब्रिगेडको वृगेडियर १९५८ सालमा
उ.क.ज. सोही वर्षमा द.क.ज १९६४ मा पु.क.ज.
१९६७ मा कायम मुकायम जङ्गी लाठ १९७१ मा जङ्गी
लाठ १९८६ मा श्री कम्प्याण्डर इन चीफ भै वहाँले

२. मुलुकमा उन्नती शिक्षा विना हुन नसक्ने सम्भ्र
मौसुफवाट शिक्षा प्रचारको निमित्त नेपाल ४ भाज्याड
भिन्न बाहिर पहाड मधेश ठाउँ ठाउँमा महास्कूलहरू
स्थापना गराई एस.एल.सी. परिक्षाका प्रथा पनि
चलाई बक्सियो । कालेज स्कूल पाठशालाका प्रोफेसर
माष्टर पण्डितहरूको तलव बढाई गरीव विद्यार्थीहरूलाई
दिउँसो खाजा खुवाउने प्रवन्ध पनि गराई बक्सियो
जनकपुरमा रेल नेपालमा जुद्ध सडक टूलि त्रिपुरेश्वरमा

श्री ५ को इष्टाच्यु त्यहाँ देखि ब्रिटिश लिगेसेनसम्म पीचरोड फुटपाथ विराटनगर सडक र नेपालगञ्जको सडक ठाउँ ठाउँका सडकहरू र पचलीघाटको देशी फलामेपूल कोटेश्वरमा ऐ पूल मोरङ सोवातीको पूल र अरू ठाउँ ठाउँका पुलहरू धेरै बनाई बक्सियो ।

कीर्तिपुरको धारा, खोकना बुङ्गमतीको धारा, इलामको धारा, नेपालगञ्जको धारा, विराटनगरको धारा, विरगञ्जको धारा, टोखाको धारा, इनार, टिउबवेल र पोखरीहरू धेरै बनाइ बक्सियो ।

भुकम्पले नष्ट भएका स्थान अखडा मठ मन्दिर पाटी पौवा सत्तल घाट धर्मशालाहरू र धरहरा घण्टाघर समेत जीर्णोद्धार गरी बक्सियो ।

वेलायतमा नेपाल लिगेसन दिल्लीको नेपाल हाउस ल्हासाका वकिल बस्ने घर भीमफेदीका व्यारेक, वानेश्वरको व्यारेक छाउनीको कलाशाला व्याड्कघर, भैलखाना घरहरा टक्सार ज्यावलाखेलमा चिडियाखानाका त्रिपुर ललितपुर सहरमा ढल साईड ड्रेन जुद्ध नगर बजार मधेश जिल्लाहरूमा वडा हाकिम बस्ने घर अड्डा कचहरी सरकारिया घरहरू धेरै बनाई बक्सियो ।

विरगञ्ज देखि पूर्व विराटनगर धरान धनकुटासम्म नयाँ टेलिफोनको लाइन शहरमा अटोम्याटिक टेलिफोन रह्यो । हस्पिटल विभागमा ठाउँ ठाउँका हस्पिटलमा बेडहरू थप गराई बक्सियो ।

आगलागीको बचाउ निमित्त नेपाल तिनै शहरमा पूरा सामान सहितको जुद्ध वारूणयन्त्र राखिबक्सियो ।

पहाड तर्फ पोखराको पार्थिवाँध सप्तरीका वीर बाँध र कूलो पाइप ठाउँ ठाउँमा धेरै बनाई बक्सियो ।

जङ्गी तर्फ पाशवती नयाँ पल्टन खडा भयो मिलिसियालाई थप भयो । नेपालमा बन्दुकका तोप बनाउने कल सामान फिकाई हातहतियार खजाना नेपाल मै तयार हुने गराइबक्सियो ।

नगद लाग्ने.....मा.....छाउनीमा कला भवन खोली बक्सेकोले सर्वसाधारण जनताले त्यहाँ गई दिल बहलाउने र शिक्षा हा

३. सिल गर्न पाउने गराई बक्सियो -----
----- १३

जागिरदारहरू धेरै जसोलाई जागीर छुटे पछि के खानु के लाउनु भन्नु परेमा श्री ३ महाराजवाट जङ्गी निजामति सबै जागीरदारहरूलाई द्रव्यको सर पेन्सनको प्रथा चलाई बक्सियो ----- १४

श्री ३ महाराजवाट ब्रिटिश र हिन्दु स्थान सरकारसंग रहेको पुरानो दोस्तान कायम राखनालाई केहि कुराको पनि कसर राखि बक्सेको थिएन मौसुफ कै साशनकालमा विलायतमा लिगेसन खोली बक्सि चिठीमा नेपाली टिकटले भर हिन्दुस्थान चल्ने भयो । द्वितीय भयङ्गर महासमर खुलेपछि हिन्दुस्थानको वचावटको लागि आफनु फौज हिन्दुस्थान पठाई हाभ्रो दोस्त ब्रिटिश सरकारलाई मद्दत बक्सियो । त्यसको फलस्वरूप हिन्दुस्थान सरकारले नेपाल सरकारलाई सो सहायताको बदला रूपमा के रू. २॥ करोड दिनु भयो यो सबै वहाँ कै अकलवाट भएकै हो वहाँ कै सासन कालमा भूकम्प उद्धार माफी मिनाहा विजुली उत्पादन पूल सडक इमारत उद्योग कल कारखाना

४. खाना शिक्षा इत्यादिमा सालवसाली र पटके खर्च समेत गरी जमा २॥ करोड रूपैया खर्च गरिबक्सियो - १५ श्री ३ महाराजको बुद्धि र गुणको प्रमान देश देशान्तरमा पर्न गएको कुरा विलायत, फ्रान्स, वेल्जीयम, नेदरल्याण्ड, इटली, जर्मनी र चीनका सरकारहरूवाट वहाँलाई आएका इज्जत र तक्माहरूले जनाई रहेछन् । मौसुफको देसाटन भित्र विलायत, फ्रान्स इत्यादि युरोपका मुलुकहरू पनि परेका छन् । १६ - यो प्रतिमाको उद्घाटन २००५ साल जेष्ठ ३१ गते रोज १ का दिन श्री महाराज मोहन शमशेर जङ्गबहादुर राणावाट भयेको हो - १७ यो सबै प्रबन्ध

मिलाई शिलापत्र लेखाई जडान गर्न लाउने भए
कनिष्ठ पुत्र श्री लेज नारायण शमशेर जङ्ग बहादुर
राणा

इति सम्बत् २००६ साल मार्ग रोज शुभम् ।

श्री ५ पृथ्वी वीर विक्रम शाहदेवको शालिकको
अभिलेख

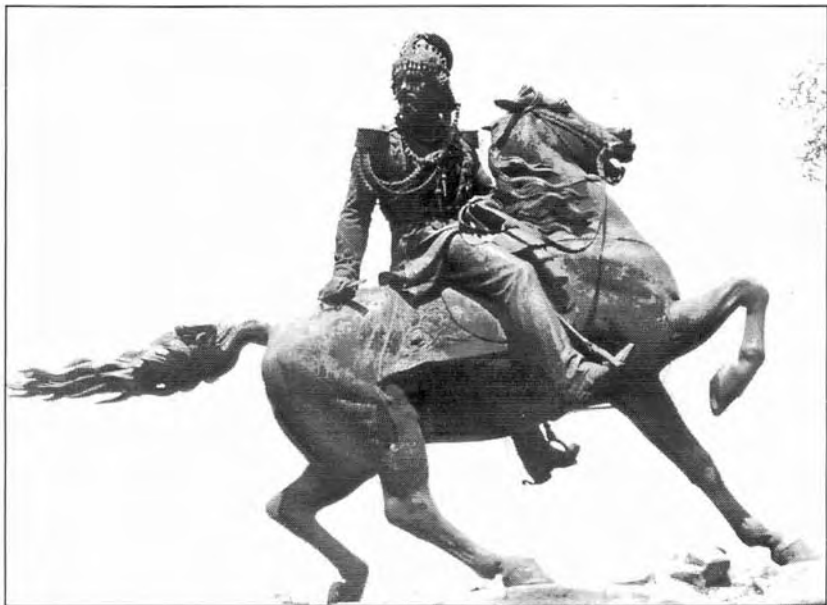
स्वस्ति श्री गिरिराज चक्र चुडामणी नर नारायणेत्यादि
विविध विरुदावलि विराजमान मान्नेन्त श्री मन्महारा
जाधिराज श्री श्री श्री महाराज पृथ्वी वीर विक्रम जङ्ग
बहा दुर शाह बहादुर शम्शेर जङ्ग देवाना सदा समर
विजयीनाम

विक्रम सम्बत् १९३२ शाके १७९७ श्रावण शुक्ल
सप्तमी श्रावण २५ रविवारको जन्म

सम्बत् १९६८ शाके १८३३ पौष शुक्ल षष्ठी
मार्ग २५ गते रविवार मा मुक्त

सम्बत् १९८६ शाके १८५१ फाल्गुन २ गते
सोमवार सालिक स्थापना भएको

HIS MAJESTY MAHARAJA DHIRAJ
PRITHIVI BIR BIKRAM JUNG BAHADUR
SHAH BAHADUR SHUMSHERE JUNG
BORN 8th AUGUST 1875 A.D.
DIED 11th DECEMBER 1911 A.D.
STATUE UNVEILED ON 3rd MARCH 1938 A.D.

जंग बहादुर कुँवर (इ.सं. १८१७-१८७७)

रणोद्विप सिंह (इ.सं. १८२५-१८८५)

धीर शमशेर (इ.सं. १८२७-१८८४)

वीर शमशेर (इ.सं. १८५२-१९०१)

श्री ३ चन्द्र शमशेर (इ.सं. १८६३-१९२९)

श्री जुद्ध शमशेर (इ.सं. १८७५-१९४५)

श्री ५ पृथ्वी वीर विक्रम शाह (इ.सं. १८७५-१९११)